

Szókombinálás és szóképzés.

(Rendes-tagsági székfoglaló a M. Tud. Akadémiában 1894. ápr. 9.)

Mindenekelőtt hálás köszönetet kell mondanom a mélyen tisztelt Akadémiának azon kitüntetésért, hogy rendes tagjai díszes sorába kegyeskedett emelni, ugyanarra a helyre, melyet ezelőtt tanítóm s mesterem Budenz József tudománya töltött be fényével.

Midőn az Akadémia tizenöt évvel ezelőtt a levelező tagsággal lepte meg a huszonhat éves ifjút: ez az elismerés nem annyira jutalom volt a kezdő magyar nyelvész szerény munkásságáért, mint inkább buzdítás ezen kiválóan nemzeti tudomány művelésére, mely elsőrangú helyet foglal el a mi Akadémiánk föladatai közt. Ha pedig a buzdításnak megfelelhettek, ha a remények részben teljesülhettek, az érdemet ismét nem tulajdoníthatom egészen magamnak. Minden nagyobb munkám megteremthetésére az Akadémia adta meg az alkalmat pályázataival és megbizásaival. Hálám érzete annival melegebb, mert a nagylelkű pártfogás nem csak személyemet illette, hanem nyelvünk szent ügyét is, a mely nyelvet nem csak terjeszteniünk kell, hanem művelniünk és fejleszteniünk s a haladó tudomány eszközeivel átbúvárolnunk. S hogy e nagy föladatnak holtomiglan hű szolgája leszek, azt bátran ígérhetem, mert könnyű az a szolgálat, melyet a lelkesedés vállal magára.

*

Ezúttal oly tárgyról kívánok szólni, mely számtalanszor foglalkoztatta nyelvtudósaink elméjét, s mely mégis számos megfejtetlen rejtvénynyel ingerli kíváncsiságunkat. E tárgy a *szóképzés*.

Általában véve igen egyszerű és átlátszó a mi szóképzésünk, az egyes képzőknek alakja és szereplése köre könnyen megállapítható. Mégis sok szónak az elemzésével nem boldogulunk, sok szó-

nak a formája nem akar meghajolni amaz általános érvényű szabályok alá. Itt természetesen nem az idegen elemekre gondolunk, a melyek képzőstül együtt más nyelv körében termettek, hanem olyan szókra, a mik nyilván magyar eredetűek s az alakjuk mégis rejtélyes. A *kovács*, *takács*, *kalapács* szláv eredetű szók, de pl. a *forgács*, a mely MA-nál *fargács*-nak is van írva, kétségkívül a *farag* ige családjához való, s kérdenünk kell: hol vette magát az *-ács* képzője? Hasonlókép a *virgács* szóban, mely magyar képzés a latin *virga*-ból. — Baranyában az esthajnali időt *süthenyős*-nek is mondják, holott sem *süthen* igénk, sem pedig *-henyős* képzőnk nincsen. — Vannak aztán olyan esetek, hogy a képzőnek alakja közönséges, de a használata szorul magyarázatra. Így pl. a *sokadalom* és *fejedelem* szókban az alapszó is, a képző is nyilvánvaló; de azt nem értjük, hogy járulhatott itt névszókhoz a *-dalom* képző, mely rendszerint csak igékből képez főneveket, minők *fájdalom*, *bizodalom*, *győzedelem*.

Ama tényezők közül, a melyek e szabálytalan képzésekre alkalmat adhattak, legfontosabb *egy lelki ok*, melyre még nem igen vetettünk ügyet, s a melyet épen azért bővebben kívánok ezúttal fejtegetni, illetőleg alkalmazni. Az a lelki ok közvetlen folyamánya a *képzettársulás* lélektani törvényének. A bizonyítandó tételt így állíthatjuk föl: Az olyan szók, melyek egymással kapcsolatos fogalmakat fejeznek ki — tehát első sorban a *rokonértelmű szók* — *egymásnak alakját is befolyásolják*. A kombináló szóalkotásról szóló értekezésemben igyekeztem e tételnek a szófejtésben való fontosságát bebizonyítani. Már akkor érintettem a szókombinálásnak a szóképzésre való hatását is, most pedig ennek a hatásnak a kimutatására fogok szorítkozni.

I. Kezdjük a legegyszerűbb észlelettel: azzal, hogy a *rokon fogalmak szeretnek egyenlő képzésű szókban kifejeződni*, vagyis a *rokonértelmű szók szeretnek maguknak azonos képzőt választani*.

Így pl. a cselekvésnek ismétlését ma legtöbbször vagy a *-gat* *-get* képző fejezi ki, vagy pedig az igekötő ismétlése. Ha már most valamely új ige alkotására más, ritkább gyakorító képzőt választunk, erre rendszerint valami különös okunk van. Kossuth egy levelében alkotott ilyen új igét, mikor ezt írta: «Az én *kialvadozó* mécesem pislogása nem kölcsönözhet semmi világot» (1883. IV. 30.

Szilágy m. alispánjához). Közönséges eszközeinkkel ezt így fejeztük volna ki: az én *ki-kialvó* v. *már-már kialvó* mécesem. Miért írt Kossuth, új szót alkotva, *kialvadozó* méceset? Alig csalódunk, ha magyarázatul azt teszszük föl, hogy az író lelkében ugyanakkor ez a rokonértelmű kifejezés is fölmerült: *hamvadozó* mécs. — Így magyarázhatjuk, hogy egyes gyakorító képzőink példái közt egész rokonértelmű szócsoportokat találunk. A *-kál kél* képző pl. különösen túrást, ásást jelentő igékhez szeret járulni: *turkál, szurkál, furkál, áskál, vésfél, rájkál*; továbbá a csúszást-mászást jelentőkhöz: *csuszkál, mászkál, bujkál*. — A *-dos dös* képző legtöbbször az ütő, vágó, szűrő cselekvést gyakorítja: *verdes, csapdos, vagdos, szegdes, szeldes, tördös, rugdos, lökdös, döfdös, bökdös, gyakdos* (MüncH. stb.), *csipdes, tépdés, mardos, harapdos*. — A *-g* képzőt nyilván a *füstölög* analogiájára vették föl *gőzölög, bűzölög, párolog* (holott nem mondjuk pl. *dobolog* v. *tánczolog*), s a *tekereg* mintájára keletkezettek *csavarog, facsarog, kevereg, kavarog, zavarog* (ellenben nincs *hevereg*.¹⁾

A *„csepp keletkezését”* evvel a mozzanatos igével fejezzük ki: *cseppen*. Ha már most úgy fordul, hogy a *petty* keletkezését kell kifejeznünk, mi természetesebb, mint hogy ezt a mintát kövessük? S csakugyan azt olvassuk egy hirlapi cikkben: «Az ilyen szónak a származása fölötté gyanus, mert rendszerint csak úgy oda *pettyen* szegényke a papirosra» (PNapló. 1893. XII. 22. 6. vö. még *poty-tyan*). — Így alkotta Molnár Albert az *izelítés* példájára ezt az igét: *kóstolít*.²⁾

Dunántúl, pl. Komárom megyében, azt mondják: Ez a lány az anyjához *formít*. Itt nyilván a *hasonlít* ige szolgált mintául.³⁾

Az *ünneplő* ruhának párja némely vidéken a *hétköznapló*

¹⁾ Más gyakorító szócsoportok: *vagdal, szegdel, tördel, ródal, irdal, rugdal, csipdel, tépdél, mardal, rágdal, szurdal, furdal*; — *vakarász, kaparász, kotorász* stb.

²⁾ Hasonlóképp rokonértelmű mozzanatos igék: *csavarít, tekerít, sodorít, pödörít, csikorít*, — *keverít, kavarít, zavarít*; — *türemlik, gyüremlik* (Erd: Közm. 2757) — *iranlik, suramlík* (TGyűjt. 1839. XII. 8.), *futamlik, szökemlik*, — *sikamlík, csuszamlík*, — *nyilamlík, lövemlik* (Lehr: Toldi 26).

³⁾ Másról azt mondják: *formázik* az anyjára, pl. Halason Nyr. XV. 356. vagy *fajtázik* uo. 373.

ruha,¹⁾ melyet Gömör megyében *mielőnapló* ruhának is mondanak vagyis mivelőnapri ruhának. Nyilvánvaló, hogy e két szó csakis az *ünneplő* hatása alatt jöhetett létre, mert hiszen az az ige, a melyből származhatnának — *hétköznapol* vagy *mielőnapol* — nincs is használatban.²⁾

S még sok ilyen példát sorolhatnánk föl, a melyekben a fogalommodosító képző megválasztását magának a fogalomnak a mivolta határozza meg, illetőleg más valamely szó, mely rokon fogalmat fejez ki.³⁾

Erre bizonyosan minden nyelvben találhatnánk példákat. A német *verfrüht* a *verspätet* analogiájára támadt (*verfrühen* ige nincs is). — A latinban *alatus* szerint keletkezett *rostratus*, *auritus* stb. (pedig *rostrare*, *aurire* igék nincsenek). Így támadtak az angolban is *winged* (szárnyas, szó sz. szárnyazott) vagy más ilyen igenév mintájára *gray-haired*, *gray-eyed* stb. — A finn nyelvben a fék neve *päitse* és *suitse* (a *pääi*, fej, *suu* száj szókból), különben pedig nem használják e képzőt. Az *-(el)ias*-képzős melléknevek közt egy egész csomót találunk, mely csacsogót, csacskát jelent: *puhelias*, *haastelias*, *juttelias*, *sanelias*.

II. Egy más eset a következő: *Néha a meglevő kész szóra olyan hatással van valamely rokonértelmű társa, hogy ennek a hatása alatt a képző kiejtése némileg módosul.*

¹⁾ «Dehogy parádéz [a mentéjével], mikor hétköznaplónak is silány» Borszem J. 1324. sz. 3. l. — Itt említhetjük az *újít* párját, a *régít* igét: Barótit nagyon becsülöm némely szabadságaiért s régítéseért s újításaért (Szemere Munk. III. 131). Révai nem újított, hanem inkább régített, azaz régi kihalt szólásokat ébresztett új költői életre (Riedl Fr. BpSzemle 1878. 35. szám).

²⁾ *Hágsó*, *lépcső*, *emelcső* egy összetartozó fogalomkör szavai, s nyilván egyik idézte elő a másikat s harmadikat. *Lábcso* e h. *lábtó* (a régi Tsz. *bankó* cikkében) már az alábbi IV. pontba vág.

³⁾ Legalább itt a jegyzetekben említünk még egy pár tanulságos esetet. «Nem csak *háromságos*, hanem *tízszéges*» NySz. Ilyen tréfás kifejezés ez is: *hármacsánk* (gyerek, dada és baka) OrszágVilág XIV. 336. — «Ha a sterilis *terméketlennék* jól mondatik, mi okon nem *teniszéketlennék* vagy *szüléketlennék*?» GKat. (NySz.) — *Szánat* Vör: Szilágyi és H. a *bánat* mintájára. — *Szösz-ke* haj, mert *szöke* haj. — Vö. még ezeket a szócsoportokat: *apály*: *dagály*, — *horpály*: *lapály* (vö. Nyr. XX. 19), — *fadzik*,

A *szó-l* igének kezdetben egyszerű volt az *l*-je; a *szóll* alakot a *beszél* ige idézte elő, mely eredetileg **beszéd*l volt. — Valamint az *elő*-ből van *előz*, úgy volna a *mellé* szóból **melléz*, de e helyett amannak a kedviért azt mondjuk *mellöz*. A régibb *tetszetés* helyett ma azt mondjuk *tetszetős*, a *tetszős* vagy *mutatós* mintájára. — Hogy a régi *fogamszik* igéből *foganzik* lett, azt az ugyanezen fogalomkörbe való *nemzés* magyarázza meg. — *Bolondoz* helyett Fehér és Sopron megyeiektől hallottam ezt az alakot: *bolondáz*; alkalmasint a *komédiáz* vagy *figuráz* adott rá okot. — Faludi azt írja *uriás*, *urfiás* (NE.² 18), *udvariás*, *módiás* e helyett *urias*, *udvarias*, *módis*. Ha ennek okát kutatjuk, a fogalomkör, a melyről itt szó van, a régi *daliás* melléknévre utal. ¹⁾

Hogy a latin *virgás*-ból²⁾ *virgács* lett, azt kétségkívül a *korbács* rokonértelműsége okozta. — Hasonló oka volt annak, hogy a *fargás*-ból *forgács* lett. Ezt alkalmasint a *szikács* szó okozta, mely úgy látszik mindenestül szláv eredetű. A XVII. századbeli Medgyesinél olvassuk: Apró száraz *szikacsot* [olv. *szikácsot*], *forgácsot* rakosgatnak a tűzre. Szolnok-Doboka megyében ma is «*szikács: forgács*» Nyr. IX. 427.³⁾ Hasonlóképp lett a rokonértelmű *sziaács*, *szijács*, *szivács*, *szilács* a föltehető régibb **szijás* vagy **szilás* szóból, mely a *szij*, *szijó-kés*, *szilánk*, *szilak*, *szilány* szók családjához tartozik (I. erről Nyr. XXIII. 55). — Másfelől a *szikács* *szikács*-csá módosult a rokonjelentésű *szilánk* szó miatt, s viszont a *szikács* hatása alatt a *szilánk*ol igének *sziláncsol* alakja is fejlődött.

Háromszékben az apró repedékes' tárgyat *repedtesnek*, de *repecsesnek* is mondják (MNyszet. VI. 346); az utóbbi alakot a *likacsos* hatása idézte elő. Ugyanazért mondják a repedezett, *szikkad*t sarat

babádzik, *borjadzik*, stb. — *éhezik*, *szonjazik*; — *esteledik*, *hajnalodik* (*alkonyodik*). — Más efféle csoportok Komb. Szóalk. 29.

¹⁾ «*Uriásan!* gonosz szó» mondja Kazincezy Dess.-vel való lev. II. 282. De Jókai is él vele: Leülve *uriás* positúrával (Erd. Ar. 206). — Vö. még *kaczkias* a *kaczkias*, *kaczkos*, *kaczk*i alakok mellett; továbbá *hepcziás-kodik*, és «*mordias* v. *moryiás*: mord, iszonyú» Háromsz. MNyszet. VI. 342.

²⁾ A latin *virga* tárgyesete. «Virgás neki, nem szerető!» Kárm: Fanni XLVIII.

³⁾ Vö. horv. *sjekač* vágó, vágókés, szlov. *sekáč* favágó, tót *sekáč* vagdoló bárd, kis bárd.

szikacsosnak, sőt *szikacsosnak* is, egyszerű *k*-val, a miben még szembevetőbb a *likacsos* befolyása.

Csallóközben a hócipőt *siklónak* híják, de *sikolyának* is, azért, mert a *korcsolyához* hasonló szerszám (Vas. Ujs. 1893. márcz.)¹⁾

Más nyelvekből említhető a német *vidimieren* e h. *vidieren*, a *legitimieren* ige miatt; a fr. *Suisse romande* e h. *romane*, a *Suisse allemande* kedvéért.

III. Harmadik eset: *A képző egészen átengedi helyét valamely hasonló értékű képzőnek, emez pedig egy-egy rokonértelmű szóból van átvéve.*

Pázmánynál és Gvadányinál előkerül ez a gyakorító ige: *iddogat*, pedig sem *idd-* alapszó, sem *-dogat* képző nincsen. E szó tehát csakis az *iddogál* átalakítása lehet (mely úgy van képezve mint *irdogál* stb.), úgyhogy ennek a *-gál* képzőjét kiszorította a *-gat get* képző, mely a *kortyogat*, *hörpöget*, *köppöget* igékben szerepel. — Szintúgy lett a *firkál* igéből némely vidéken *firogat* az *irogat* analogiájára,²⁾ továbbá a *kóborol* igéből *kóbolyog* a *tébolyog* miatt. — Az *ijedetes*-ből talán azért lett *ijenetes* (egy-két codexben), mert rokonértelmű volt a *rettenetessel*, s bizonyosan ilyen okból irt Kazinczy a *borzadás* helyett *borzanatot* (Munk. VI. 101).

Az *aggat* és *faggat* igéknek *aggaszt* és *faggaszt* alakjuk is fej-

¹⁾ Más efféle példák: «*Pisolyog : mosolyog*» MNyszet. VI. 375. a *pislog* ige elváltozása. — *Szürkönyet* e h. *szürkület* Háromsz. MNyszet. VI. 358, az *alkonyat* miatt. — *Csere család* jár (Dug: Pb. II. 174) e h. *csalással*, a *csere* szó kedvéért. — *Karam* («Le a Tiszáig, melyen túl amú berek sötétül, a táj karama» Ar: A tetétleni halmon) e h. *karima*, a *perem* mintájára. — *Gyötröhödjék meg!* Göcs. Nyr. XVII. 508. = *gyötrödjék* + *dühödjék*. — *Profesztor* déli Borsodban e h. *professor*, a *perzeptor*, ill. *percektor* analogiájára. — Vö. még *Ágostyán Ágoston* helyett (l. Nyr. XVII. 531) az *Adorján*, *Fábián*-féle nevek miatt. (*Katolna* = *Katalin*? *Magdolna* miatt.) — *Idáig*, *idább*, *idának* az *odáig*, *odább*, *odának* miatt; viszont *odébb* talán az *idébb* miatt. *Olyba* h. *ollyá* az *ollyá* miatt. *Izré-porrá* h. e. *izzé-porrá*.

²⁾ Ez a gyerek tele *firogatja* a könyvit (fehérmegyi lánytól hallottam, de szóbeli értesítés szerint Beregben is mondják). — *Csatangol*, *csat-rangol* = *csatáz* + *baranol*. *Csatóldál* = *csatáz* + *kelekóldál* stb. l. Komb. Szóalk. 22. — *Kóringál* Nyr. V. 35 = *kóriczál* + *keringél*. — *Piszmog* = *piszkál* + *szuszmog*? — *Dörmöl* («egy öreg asszony dörmöl, dünnög imát a sarokban» Ábrányi E. A bátkirálynő) = *dörmög* + *mormol*.

lődött az *akaszt* és *fakaszt* belekeverésével. Viszont *szakaszt* v. *szakajt* helyett *szakat* is előkerül a *szaggat* hatása folytán (I. NySz.). — A synonym *növel* és *termeszt* igék annyira befolyásolták egymást, hogy újabban mintegy képzőt cserélve *növeszt* és *termel* alakokat fejlesztettek (vö. *zsvaj* és *zsinat* helyett *zsvat* és *zsinaj* Nyr. I. 333). — *Fagylatni* és *készletni*¹⁾ a *fagylal* és *készlel* mellékalakjai a rendes műveltető képzésű *fagyat* és *késztet* hatása folytán.²⁾

Egy közlegény, mint Tóth Béla közli, az *irodát iratálnak* mondta a *hivatal* mintájára (Nyr. XXII. 512). — A *hékából* *hékás* nyilván a *pajtás* kedvéért lett: «*hékásom*: *pajtásom*» (Nagykuns. Nyr. XX. 45. Maga a *hékám* talán *hē komám*-ból van összevonva.) — A székelységben *apránként* helyett azt is hallani *apradán*, a *lassadán* hasonlóságára, valamint Csallóközben e h. *szépen lassadján* azt mondják *szépedén lassadján* (Nyr. I. 378).³⁾

Néha az eredeti szóvég nem is rendes képző, hanem a szó csak az új képző befogadása által sorakozik bele valamely szóképzési kategóriába. Így lesz az *aszalyból* a synonym *szegély* miatt néhol *aszály* (I. Tsz.), — *pimaszból* a *ripők* által *pimók* (Cz. F.). — «*Takulj* a szemem elől» (Nyr. IX. 424) = *takarodj* + *lódulj*. *Sepdos* (susog Gömör Nyr. VIII. 235) = **septál* (tót *šeptat'i*) + *sugdos*.⁴⁾

IV. A *deverbális képzőknek névszókhoz s a denominális képzőknek igékhez való járulását legtöbbször ilyen rokonértelmű szókölcsönhatása okozta.*

A *sokadalom* pl. könnyen keletkezhetett a *sokaság* és *lakadalom* szók elegyedéséből.⁵⁾ A *hosszast* pedig *hosszadalmassá* kétség-

¹⁾ *Fagylat* NySz. — «*készletni* v. *készletni*» MNyszet. VI. 334.

²⁾ *Mutit* = *mutat* + *fitit*. *Nógat* mellett *nódit* az *indít* analogiájára. — *Görbed* = *görbül* + *görnjed*. — *Beszajkoltat* (TanárKözl. X. 355) = *beszajkóztat* + *bemagoltat*.

³⁾ *Dalladzó* Tsz. = *dallazó* + *evedző*. — *Gyarlandó* («a gy. test már széthull» MHirl. 1893. III. 5. stb.) = *gyarló* + *halandó*. — *Viszra* Szlav. és Moldva = *vissza* + *hátra*.

⁴⁾ Szintolyan átgúrt idegen szók: *dokumány* = *dokumentum* + *okmány*; — *apattyú* < *apacsúr*; — *söntés* < *schenktisch*; — *döpés* < *depesch*; — *káptalan* < *káptalom*.

⁵⁾ Akkor nem kell *sokadalom*-ból vagyis adás-vevésből magyarázni, mint GelejiKat. CorpGr. 303. és Kassai: Szókönyv III. 458., s nem kell

kívül ez *unadalmas* alakította át. — Az *álmomból álmékony* lett s az *éberből ébrékeny* az *aluszékony* analogiájára; *szaporaság* helyett *szaporékonyságot* ír Biró Márton a *termékenység* mintájára. ¹⁾

A *lyuk* főnévből *lyukaszt* helyett *lyugdal* nem támadhatott volna (Nyr. II. 236), ha nem adtak volna erre alkalmat a synonym *furdal*, *vagdal* igék. Versíróink aligha *hangicsálnának*, ha erre a madarak *zengicsélése* s a bogarak *döngicsélése* nem adott volna példát, s viszont nem volna *zengzetes* a verselésük, ha előbb *hangzatos* nem lett volna. ²⁾

Az eső nem csak *szemzik*, hanem *szemereg* is, azért mert *csepereg*. — A *vállal* való *emelintést vállintásnak* is mondják a széke-lyek (MNyszet. VI. 354), a *lábbal* való *nyomintást* pedig *lábintásnak* (Vadr.). — A *nyíl* főnévből származó *nyilallik* ige ezzé is válik: *nyilamlík*, alkalmasint, mert ugyanilyen értelemben azt is mondják *lövemlik* (vö. Lehr: Toldi 26).

Az *elevenedik* igéből *elewendül* is lett a *zsendül*, *pendül* miatt; I. Nyr. XVII. 170. 218. — A DebrC. *szeméremkedést* ír a *szégyenl- kedés* analogiájára; ugyanezre vall a *piromkodás* e h. *piromgás*, míg emez adott okot a most már elavult *szégyengés* és *szégyengetés* képzésére; viszont a *piromgásból* a *szégyenség* miatt lett *piromság* és *piromság*. Így lett a takarmányt jelentő *szülésből* (Nyr. II. 521) *szüleség* az *eleség* miatt.

V. Sokszor *egy-egy fölösleges képzőt találunk a szók végén*, s ennek okát rendszeren szintén valamely rokonértelmű szó ráhatásában leljük meg.

sokad igét föltételezni, mint Halász Nyr. III. 400. vagy *sok* igét, mint Budenz MUSz. — Vö. *Lakadalom*, *sokadalom*, nincsen akkor beteg asszony. Köz. — Így csinálták újabban az *urodalmat* a *birodalom*, s a *javadalmat* a *jövedelem* mintájára. (Talán már a *fejedelem* is csak a *birodalom* analogiájára képződött.) — *Versemény* tréfásan e h. *költevény*.

¹⁾ *Izonytató* h. néhol azt is mondják: *iszontalan* sok ember = *számtalan*, *töménytelen*. Ilyen Szabolcsban a *rémítő* h. *rémtelen* Nyr. IX. 137. Ugyanígy mondják Losonczon *rettentelen* e h. *rettenetes* nagy. — Így lett a *vég lehetetlen* miatt a *számtalanból számathatlan*. Nyr. IV. 175. és *szörnyüből «szörnyühetetlen sok»* (Várpalotán hallottam).

²⁾ Már a XVI. században megvolt a *hangicsál* ige; ellenben a *zengzet-et* a NySz. még nem ismeri. Vö. *hangadoz* Vör: Csongor és T. a *zengdez* analogiájára.

Régi nyelvemlékeinkben ilyen fővevekkel találkozunk: *vitelés*, *hozatalás*, *hivatalás*, melyekben nyilván azért van a *vitel*, *hozatal*, *hivatal* megtoldva, mert ezekkel egyértékű volt a *vivés*, *hozás*, *hivás*. Hasonló régi toldásos szóalakok: *vitelet*, *kérelmés*, *vételmény*.¹⁾

A *tokcaji*, *ménesi*, *egri* analogiájára némelyek *rizlingit* mondanak *rizling* helyett. — Ilyenformán keletkezett az általánosan használt *falusi* melléknév. A *városinak* párja a NySz. tanúsága szerint régente csak *falus* volt, pl. *falus bíró* volt a falu bírása (Erdélyben még most is, l. Tsz.). Ez a melléknév tehát csak utólag vette át az *-i* képzőt a *városból*. A *városi* és *falusi* adott aztán alkalmat néhány más föltűnő melléknévre: *hová-valósi* kè? én *ide-valósi* vagyok (ezek különösen Somogyban, Baranyában járatosak, de mondják Vác vidékén, továbbá Hont és Heves megyékben is). Hajdu megye némely helyein pedig a *tanyai* helyett is *tanyasít* mondanak.²⁾

Igétet is idézhetünk ilyen fölös képzőkkel. Ezek közül legfontosabb a *hallatszik* ige, mely még a XVIII. században is szokatlan volt az *-sz* képzővel; ez tehát kétségkívül a *látszik* igéből került a régi *hallatik* alakba. *Hallszik*, *ismerszik* szintén csak újabb képzések a *látszik* analogiájára.

A rest emberről azt mondja a székely, hogy «*dögli* a dolgot» de e helyett azt is mondja, hogy «*dögleti* a munkát», s az *el* képzőt *aligha* a *restel* igéből nem vette. — Kazinczy a *húnyó* szem helyett azt írja: «*Hunnyadó* szemei fényt sejtének Tábornak bérczei

¹⁾ *Vytelees* ÉrdyC. 480b. 489. *ky witeles* PeerC. 142. *vételmény* KrizaC. 36. (ilyenforma: *élelmény* Kónyi: HRom. a) — a többi megvan a NySzban. — Hasonlók: *zugolat* angulus Helt. = *zugoly* + *szegelet*; — *föfdeletét és fedeletét* Nyr. XIV. 460. — «egy cseppet se szégyelte magát» (beszéd közben hallottam) = *egy cseppet + egy csipetet sem*. — *Borzasztó* h. *borzasztató* Tsz. az *iszonytató* analogiájára.

²⁾ *Hathetüs* Gvad. = *hathetü* + *hathetes*; Erdélyben ma is hallani így. Komáromban azt mondják: *hathetis* = *hatheti* + *hathetes*. *Egyarányosú*, *egyarányosú* NySz. Tsz. = *egyarányos* + *egyarányú*. Hevesben, Ugocsában *ipóst* is hallani az *ip* helyett, vö. *após*, *anyós*. — *Zvonarics első* helyett *elsődiket* is ír, vö. *második* stb. — A XVII. század néhány írója azt mondja *öszveleg* a *közösleg*, *egyveleg* analogiájára, sőt Pósházánál egy pár helyen *öszvelegy* is előkerül az *elegy* szó miatt. — *Fennyedén* Nyr. XXII. = *fennyen* + *könynyedén*.

felett»: sein brechendes Auge (Pyrker 71.), bizonyára a szunnyadó hasonlatára.¹⁾

VI. *Olykor nem is igazi, rendes képző a szó vége, s mégis átragad a synonym szóra, minden szükség nélkül, pusztán az erős képzetársulás erejénél fogva.*

A csupa melléknév csupaszszá úgy látszik a kopasz kedveért bővült. A *fürge* szóból *fürgencz* alkalmasint az idegen eredetű *suhancz* miatt lett (ezekhez természetesen a *virgoncz virgancz* szónak is van köze, csakhogy alaprésze homályos; vö. még *rohancz*: *suhancz* Nyr. V. 225. továbbá *labancz, lafancz, ribancz*; ez utóbbi mellett *ribál* ige van Tsz.²⁾

Egész szótaggal bővültek a következők: *Csipke* helyett *csipkenye* (*csükenye, csipnye, csitnye* stb. Tsz.) a *galagonya, gelegenye* miatt. — *Kan* és *czáp* helyett van nyelvjárásainkban *kanzsa* és *czápsa* az *emse* miatt (a *kanzsából* még *kanzsár* is lett a *kajtár* miatt, melylyel egyértékű, l. MNyszet. V. 154). — *Csulí* helyett *csulíga*: kis, lekonyult szarvú (tehén, Háromsz. Tsz.) a *nyavíga* vagy *vanyíga* miatt.

A német-olasz eredetű **lázsi-tallér*ből lett *lázsiás* honnan vette az *-ás* szótagot? csakis a *máriásból* vehette. — A *menyét* neve kétségkívül a *meny* származéka, mert pl. Zalamegyében *mönyed aszszonynak* is híják s ilyenforma neve van sok déleurópai nyelvben (l. Budenz: MUSz.). Az *-ét* szótagban nem igen lehet képzőt keresnünk mint Budenz tette, hanem az *evét* szó ráhatásából

¹⁾ «A záptojás, azaz megbüszödött, megveszedett tojás» Dug: Pb. I. 5. = *megveszett* + *megbüszödött* (büzhödött). — Beszéd közben hallottam ezt: A két beteg *ápolítja* egymást = *ápolja* + *gyámolítja*. Vö. *megmáslít* Nyr. II. 563. = *megmásol* + *megmáslít*.

²⁾ *Plutaj* Bihar m. Ethn. IV. 202. = *pluta* Olt mell. uo. (vö. rutén *pluta*, szlov. *plutva*) + *tutaj*. — *Csuhit* Tsz. = *csuhi* (*csuhu*) + *csalit*? — Szödörénes: földi szeder, Somogy Nyr. XVIII. 239. = *szederjén* NySz. + *bogáncs* (mert a földi szeder is tüskés; vö. még *bozogáncs*: bojtortján Tsz.). Magának a *szederjén*-nek a toldaléka nyilván azonos a *kökörcsén, gyümölcsén, kökény* szók végével). — *Orchalyat* vagyis *orczályát* DebrC. = *orczáját* + *szemelyét*.

A cseremiszenben a *vas* neve **kürt* helyett *kürtnö* s ezt alig magyarázhatni másból, mint az *arany*nak *sórtnö* nevéből.

magyarázhatjuk, mert így ejtették ezelőtt az *eret* nevét. Az említett *mönyed asszony* is valószínűleg *mönyet asszony* volt előbb, s az *eretcéhez* hasonló *menetke* alak is van a népnyelvben (Nyr. IV. 522).¹⁾

VII. Legfontosabb esetek azok, melyekben egy-egy ilyen szöveg valóssággal képzővé válik, úgyhogy a meglevő szó mellé egy-két új, rokonértelmű szót alkotunk vele.

Matkó István ellenfelét, Sámhárt, *csalmárnak* nevezi s ehhez a tréfás szóhoz a képzőt alig vehette máshonnan, mint a *kalmár-ból*. (Az Érdy-codex *szilemér*-t ír „szülemény” értelmében, de ezt nem tudom magyarázni.) — Szatmárban a *husángot csapáng-nak* is hívják (Tsz.). — A *lányék* bizonyosan az *ágyék* mintájára keletkezett.²⁾

A *nemzet*, *fajzat*, *rajzat* főnevek szabályos képzések a *nemz*, *fajzik*, *rajzik* igékből; de már az egész *-zat* van képzőül alkalmazva ebben: *magzat* (vö. „szoftatta a *magját*”) a juh Nyr. VII. 37., továbbá *magló* disznó, kancza). — Így lett a *boltozat* és *tetőzet*

¹⁾ Az ormánsági *hókács* a vele egyértékű *forgács* szó végét vette át (Nyr. III. 182); alaprésze *halk* „forgács” Tsz. — *Göcs*-ből „*göcsört*, a csoport hasonlatára» Vass J. MNyszet. V. 153. Vö. *csékörtes*: *bütykös* Tsz. és Hel-tainál *hoportos* (olv. *hoportyos*?). — *Focsolya* = *pocs* + *mocsolya* Komb. szóalk. 23. — *Szeprunte* = *szepre* + *sarmonta*? — *Sindevész* = *sindik* + *csenevész* (vö. *csenevész*); *csőkevész* = *csökik* + *csenevész*; *sanyavész* = *sanyarog* + *csenevész*? (I. Tsz., Vadr. 494. CzF. *csenevész*). — *Ideintén* NySz. = *idein* + *eleintén*.

Néha az ilyen átragadt szöveg kiszorítja a megvolt képzőt: *Egykor-ú* h. *egykor-ású*: *aequalis* (Márton lat. szót., máshol *egykorású*), mert *egyiv-ású*. — *Alamuszi* = *alamár* + *aluszi*? — *Alamuszta* = *alamuszi* + *lusta*? (vö. *alamusta* Dug: Pb. II. 221. vö. *szunyáta*, *szuszmata*). — *Dobár* = *dobos*; *potrohos* Tsz. + *szikár* (v. *czingár*, *öztövér* stb., vö. *kövér*). Vö. *dobasz* = *dobos* + *horpasz* (mn. NySz.)?

²⁾ *Gödörös*: sokgödörös Háromsz. MNyszet. VI. 328. képzője a *hoporcso*sból való. — *Gyűrökre* mentek (Pet.-társ. Lapja II. 204) = neki-gyűrökze *biro*kra mentek. — *Lapitus*: lapított lepény Nyr. X. 192. vö. *piritus*: pirított kenyér. — *Nyalfaság* Zvonaries NySz. vö. *csalfaság* (vö. *nyaláncsi* Nyr. XIX. 76. e h. *nyalánk*: *kiváncsi*). — *Únatság* Dayka (Aigner kiad. 77): vö. *mulatság*. (Így mondta kis lányom négyéves korában: Most gyün valami *hallatság* = *mulatságos* hallani-való).

mintájára a régi *hézazat* (ház-héja), továbbá a *homlokzat* és *oszlopzat*, úgyhogy a *-zat zet* valóságos gyűjtő képzővé lett.¹⁾

A *házagol*, *kutyagol* igékben képzőül van alkalmazva a *gyalogol*, *lovagol* szók vége. — A *csolnakáz* ige magyarázata végett már Kassai J. a *hajókáz*, *szekerkéz*, *hintókáz* igékre hivatkozott; ugyaninnen kapta képzőjét a *ladikáz* ige is. — *Kap-aszkodik* az egész képzőjét alkalmasint a rokonértelmű *akaszodik*, *ragaszodik* szóktól kapta, mert ezek szabályos reflexiv alakjai az *akaszt*, *ragaszt* igéknek.²⁾

«*Süthenyős* idő: napnyugot, alkonyat» Baranya, Nyr. VI. 474. Előbb bizonyosan az égre alkalmazták e szót, még pedig azért, mert napnyugtakor *vörhenyős* az ég. Vö. *verhenyő*, *verhenyes*, *verhenyeges*, *pirhonyodik*, *derhenő*, továbbá «*burhonyó* esős idő» és *burhonyagos* idő (mindezek a NySz-ban), továbbá *pirhanyagos* (Kassai, l. Komb. szóalk. 17). Bizonyára ezeknek a mintájára alakult a *rekkenő*-ből is **rekkenyeges* idő s ebből *rekkenyeg* (vö. uo. 17).

VIII. Vannak végre olyan esetek, hogy két egyszerűbb képző egészen áthatja egymást, összekeveredik, s új testesebb képző keletkezik belőlük. Erre is a rokonértelmű szópárok kölcsönhatása adja az alkalmat.

A legvilágosabb példák az alsódrávai nyelvjárásnak ezen igéi: *szakajsz*, *szalajsz*, *veszejsz*, mert ezek nyilván a *szakajt*, *szalajt*, *veszejt*, s másfelől a *szakaszt*, *szalaszt*, *veszeszt* alakok elegyedéséből állottak elő. Így keletkezett az új *-ajsz* képző, melyet pl. a *fullajsz* igében is használnak e h. *fullaszt*, noha ennek nem volt *-ajt* végű párja (vö. Nyr. XXI. 136—7).³⁾

¹⁾ A *gyülevész* mintájára alakult Heltai *szeckővész-e* vagyis *szökevész-e* (melyet hibásan *szeckskevész*-szó ferdítettek, s így van fölvéve a NySz.-ba is), továbbá *gyüjtevész* Nyr. VIII. 567.

²⁾ Vö. Valami skorpió *ragaszkodott-e* ujjamba, Kovács P. Fars. kaland 39. Ide tartoznak még *csinpaszskodik*, *csingaszskodik*, *csingalaszskodik* Tsz. és *gebeszkedik* Ar: Hátr. Pr. 280. — *Fortyan* a *forr* igéből származik s képzőjét a *hortyan* vagy *rottyan* igéből vette (vö. Hamar *felrottyan*, mint a *forró* kása, Dug: Pb. I. 185).

³⁾ Egy 1809-i sárospataki kéziratból olvassuk Nyr. XVII. 275: «A legkisebb diót.. *szárajzd* meg, ted el»; tehát szintén ilyen igéből: *szárajsz* = *szárajt* NySz. + *szárasz*.

Néha az *-ít* és *-aszt* képzők is *-iszt* alakba olvadnak össze. Göcsejben pl. azt mondják *fölláziszt*, mert van *föllázít* és *föllázaszt*; Bács és Hont megyékben azt mondják *fáriszt*, mert *fáraszt* mellett *fárit* is van. Veszprémben s egyebütt is gyakran hallani ezt: *rémisztő* e h. *rémítő* és *borzasztó*.¹⁾

De még az *-aszt eszt* képző is a rokonértelmű szók kölcsönhatásának köszönheti létét. A régi *eresz-t*, *szakasz-t*-féle igékben csak a *-t* volt a képző, de az *eresz-t*, mintájára képezték ujabban a *meneszt* igét, a *szakaszt* analogiájára a *bomlaszt* igét s több effélet.

Szerelmes és *szorgalmas* helyett *szerelmeses*, *szorgalmatos* már a codexekben előkerül s valószínűleg úgy keletkezett, hogy a *szerelmes*, *szorgalmas* alakba belevegült a régi nyelvben gyakran használt *szertetes* és *szorgalmazatos* melléknév. (*Figyelmetes* talán a *szorgalmatos* analogiájára keletkezett. Nehezebben magyarázható a *szemérmetes*, továbbá az *alkalmatos*, melyet a codexekben még nem is találunk. *Félelmetes*, a NySz. adatai közt egyáltalán nincs meg; talán a *rettenetes* hatása alatt támadt a *félelmesből*.²⁾

A határozó igeneveknek *-ást vést* képzője is vagy úgy keletkezett, hogy pl. a *lépvén* és *lépést* alakból lett *lépvést* (lépvést menni), — vagy pedig úgy, hogy a *-ván vén* képzővel az *-st*-féle módhatározók vége elegyedett, minők *egyenest*, *örömet* stb. (vö. «*sietőst* vagy *sietvést*» MNyszet. VI. 349. e h. *sietvén*). — Hasonló elegyedés útján állottak elő a *menten* menni, *küldtön* küldeni alakokból ezek a régi irodalomban található igenévi képzések: *mentést* menni, *küldtést* küldeni.

Az itt előadott megfigyelések azt bizonyítják, hogy a szóelegyedésnek igen nagy befolyása van a szóképzőkre, hogy ez idézi elő a szóképzésben észlelhető legtöbb szabálytalanságot, s ez magyarázza meg azt a nyelvészeti vitáinkban sokszor említett különös-

¹⁾ Kis lányom mondta hatéves korában: *elszakasztani* = *elszakítani* + *elszakasztani*. Egy más gyermek többször mondogatta: *elkülönisztetni* = *elkülöníteni* + *elválasztani*.

A XVIII. sz. végén nem ritka a *segélteni* alak = *segéltni* + *segíttni*; pl. «Mester is légyen, az idegenek *segültetésekre*» Aranka: Újabb elm. 11. «A társaság a tanítóknak illő *segéltséggel* lehet» uo. 12. «Én nyujtsak te néked *segélytő* kezeket» Bacs: Poétai m. 32. Vö. *segéjteni* NépkGy. III. 325.

²⁾ *Élénkeny* Tsz. = *élénk* + *élékeny*.

séget, hogy vannak képzők, melyek nem járulhatnak akármilyen igéhez vagy főnévhez, hanem csak bizonyos szócsoportokban szerepelnek.

Fontos az is, hogy a szókombinálás útján új képzésmódok keletkeznek. Így támadtak pl. a *-vást vést*, és *-zat, zet* képzők s talán az *-aszt eszt* műveltető képző.

S az eddigiek alapján még egy következtetést akarok ezúttal csak érinteni: hogy t. i. látva a rokonértelmű szónak egymásra való rendkívül nagy vonzóerejét, ebből a szempontból *enyhábban ítélhetjük meg a nyelvújítás némely alkotásait*. Nem kell pl. elítélnünk a *testület* szót, ámbár nincsen *testül* igénk: mert a *testületnek* erős támaszteka van a synonym *egyesületben* és *társulatban*. — A *festényt* föltétlenül rosszul képezték, ellenben a *higanyt* menti az *arany* fogalmi rokonsága. Az *éleg, kéneg*-féle képzésnek semmi jogosultsága nem volt, de pl. a *tömeg* és *összeg* menthetőnek tűnnek föl, ha a *seregre* gondolunk.

Az előadottakkal talán sikerült bebizonyítanom, hogy a szóban forgó jelenség igen jelentős tényező a nyelv életében. Mindenesetre foglalkoznunk kell vele, ha mélyebben be akarunk hatolni a nyelvnek *élettanába*, pedig a mai tudományban ez váltotta föl a régebben divott gépies *nyelvbonzolást*.

SIMONYI ZSIGMOND.

Incze Béni: Nom. c. inf. és acc. c. inf. Thukydidesnél. (Philol. Közöny 1893).

Ez a tanulmány mint pályamunka 1892-ben jutalmat nyert a kolozsvári egyetemen, s érdekes mondattani tárgyánál, valamint módszeres kidolgozásánál fogva megérdemli, hogy itt is megemlékezzünk róla.

Szerző philologiai rátermettséggel és akribiával dolgozott. Pontosan áttanulmányozta az eredetiben Thukydides egész munkáját, és a mennyire csak lehetséges volt, teljesen felhasználta a kérdésre vonatkozó szakirodalmat. Teljes lajstromát adja a Thukydidesnél található nom. és acc. c. infinitivo-knak, helyesen fogja föl az acc. c. inf. lényegét és különbözteti meg ezt a constructiót a látszólagos acc. c. infinitivo-tól, melyben az acc. és inf. közti viszony alanyi és tárgyi, de nem alanyi és állítmányi, mint a valódiban. A mondatbeli jelenségek helyes megítélése céljából szükséges finom distinctióval világosan megkülönbözteti a viszony és kimondás minősége szempontjából jellemzetes mondatokat, és egyes nehezebb helyeknél kitér a szöveg kritikai méltatására is. A befejező részben összehasonlítja a nom. és acc. c. inf. Thukydidesnél való használatát ezen constructióknak általános görög nyelvhasználatával, kiemelve a hasonlóságokat és eltéréseket.